

М. І. РУДНИЦЬКИЙ

ТВОРЧІ БУДНІ
ІВАНА ФРАНКА

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1956

МВО УРСР

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Івана ФРАНКА

М. І. РУДНИЦЬКИЙ

✓

ТВОРЧІ БУДНІ
ІВАНА ФРАНКА

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1956

Друкується з дозволу ректора Львівського університету
члена-кореспондента АН УРСР Є. К. Лазаренка

Редактор М. С. Марченко
Техредактор Т. В. Саранюк
Коректор К. П. Буравченко

Михайло Іванович Рудницький. Творчі будні Івана Франка

БГ 06862. Здано до набору 24.VIII 1956 р. Підписано до друку 24.IX 1956 р. Формат
60 x 92¹/₁₆ = 1 папер. арк. — 2 друк. арк. Обліково-видавн. арк. 1,95
Тираж 5000. Ціна 1 крб. Зам. 729.

Друкарня Львівського державного університету
Львів, Університетська, 1.

I

З кожним днем завдяки дослідям радянських літературознавців висвітлюються нові сторінки творчості та громадянської діяльності Івана Франка. Колектив Львівського університету бере в цих дослідях не малу участь. У місті, де письменник провів найбільшу частину свого життя, залишилися ще живі спогади про його особу та його діяльність. І разом з тим все менше залишається людей, які близько знали його. Дві останні світові війни та історичні події, зв'язані з ними, так віддалили нас від епохи, в якій жив Іван Франко, що навіть його сучасникам нелегко її сьогодні відтворити.

А марксистський метод твердить, що повністю оцінити працю письменника можна тільки тоді, коли ми добре вивчимо конкретні умови, серед яких формувався його світогляд — формувались ідеї його творів. Пам'ятаючи про це, ми стараємось як можна точніше з'ясувати, які факти мали переважний вплив на виникнення тих чи інших задумів письменника.

Літературна та наукова спадщина Івана Франка така велика, що не всі її сторони будуть скоро висвітлені. Літературна критика щодня додає до неї численні коментарії. Та хай вони не стануть для нас високою стіною навколо бібліотеки, не закриють образ людини, що заповнила цю бібліотеку!

Виникає сумнів, чи ми, викладачі літератури, завжди знаходимо вірний шлях до серця та розуму наших студентів? Ми вимагаємо від студентів знання біографічних даних, дат, характеристики епохи, критичної оцінки поодиноких творів, уміння визначити місце письменника в даній літературі. Студент мусить розбиратись у художніх засобах, за допомогою яких письменник створює образи, розбудовує сюжет, використовує ті чи інші особливості літературного жанру... Та разом з тим студентові не завжди вдасться пов'язати життя письменника з його творчістю так, щоб стало зрозумілим, чому в письменника виникали поодинокі проблеми і як він їх ставив у художній формі.

Ми помилково вважаємо, що зв'язуємо учбовий процес чи тему даної лекції з гостро актуальними питаннями нашої сучасності тим тільки, що вдаємось до готових узагальнень і ни-

ми обмежуємось. І от минуло кілька десятків років після смерті Франка. Ми засвоїли вже відповідні критичні визначення щодо часу, коли він жив, знаємо, як з'ясувати заслуги письменника і яке місце він посідає в українській літературі. Та, як це не дивно, «історична перспектива» замість того, щоб зробити чіткою і виразною постать письменника, подекуди перемінюється у схему, за якою характеристика Франка однаково добре може підходити і до першого ліпшого українського письменника в умовах тодішньої галицької дійсності.

В останній час завдає так багато клопотів літературознавцям питання: де кінчається індивідуальне і де починається типове? Це питання має безпосереднє відношення не тільки до героїв твору, але і до характеристики письменника. Франко, як і кожний письменник, не просто типовий але і наскрізь індивідуальний представник своєї доби, через те не всі факти, якими характеризуємо його добу, можуть пояснити його діяльність і його творчість. Легко узагальнювати і легко посилатись на відомі події доби, однак важко з'ясувати складну індивідуальність письменника узагальненням. Добре, що, крім них, залишаються нам ще його твори!

Твори видатного письменника можуть бути багатим джерелом розуміння його натури навіть тоді, коли про нього самого відомо дуже мало. Що знаємо ми про життя Гомера? Чи можемо ми вважати достатнім життєпис Шекспіра?

З другого боку, до нас дійшло багато фактів з життя Свіфта, Вольтера, Гейне, Достоєвського, та не всі з цих фактів пов'язуються в нашій уяві з поняттям, яке у нас створилося про особу письменника. І це дивує, вражає і бентежить нас. Звичайно, разом з тим, ми знаємо і багато таких біографічних фактів, які ще більше підіймають в наших очах значення письменника.

По-різному складається життя і творчий шлях діяча літератури. Буває, що письменник, захоплений самим життям, розтрачує у ньому найкращі зерна свого таланту, або коли він дає приклад небуденного подвигу — жертвуючи свій час для громадської діяльності і через це не має змоги створити один твір, який міг би дати уявлення про його справжню величину.

Критики досить часто намагаються протягнути між життям письменника і його творами такі лінії зв'язку, які могли б створити враження про гармонію між цими двома світами. Не рідко і самому письменникові хотілось би досягти такої гармонії. Проте ніщо так прикро не вражає нас у творчості письменника, як його нещирість — намагання показати себе у кращому світлі.

Іван Франко належав до письменників, які ніколи не думали про те, щоб прибільшити деякі риси своєї вдачі, милуватися собою у дзеркалі або шукати у своєму характері матеріал для створення образу позитивного героя.

Надихуючи свої художні твори ідеями, в які він вірив і за

які боровся, Франко не відчував прірви між теорією і практикою. Але було б помилково шукати в його художній спадщині тільки ілюстрації до соціально-політичних поглядів автора. Як людина ясного розуму і сильної волі, він не вагався передавати свої тяжкі переживання, наприклад у любовній ліриці, усвідомлюючи, що справжньому письменникові ніщо людське не повинно бути чуже і що з сумнівів, вагань і шукань часто народжуються більш правдиві і людяні твори, ніж у ті хвилини, коли письменник занадто певний у своїх силах хоче стверджувати незаперечні істини.

Серед цілої бібліотеки, що складається з написаного І. Франком, ми можемо знайти небуденні книжки; одні з них дивують нас своєю сміливою на той час тематикою, інші змушують задуматись над їх філософським змістом, ще інші — глибоко хвилюють. Та чи всі ці півсотні чи більше томів, покладених у ряд, вичерпують величину Франка як письменника та громадянина? Здається, що ні.

Сам І. Франко добре усвідомлював своє значення і становище в галицькому середовищі тієї доби. Письменницька праця була для нього почесною і відповідальною справою, якій він віддавав усе своє «я». Він ближчий нам, радянським людям, ніж усі інші західноукраїнські письменники до початку ХХ віку не тільки ясним розумінням, що література служить народові, але й тим цілеспрямованим зусиллям усього свого життя, яке стверджувало, що праця для народу є невід'ємною частиною громадського обов'язку і стає найглибшим джерелом творчих радощів.

Нам хотілось би, щоб радянська молодь, беручи в руки твори І. Франка, пам'ятала про те, що ці твори — наслідок справжнього життєвого подвигу.

Пригадаймо кілька фактів. Іван Франко, поступивши у середню школу, був посміховищем своїх заможних товаришів, панських дітей; вони глузували і з його черевиків та одягу сина сільського бідняка, і з його поведінки, і жодна людина в школі не заступилася за нього. Тоді ж не тільки не існувало поняття учнівського колективу, — в австрійській школі не було ні батьківського комітету, ані інтересу до того, в яких умовах живе учень. Директор школи міг прогнати учня за будь-яку провину і ніхто цим не цікавився.

Не легше було становище Франка під час навчання в університеті, коли він мусив сам заробляти на прожиток і сам пробивати собі дорогу в літературу. Ніхто не цікавився тоді в Австрії долею студента, його успіхами, здібностями, чи майбутнім його покликанням. В Галичині бідний студент, коли одержав диплом і захистив дисертацію, тим самим не поліпшував ще свого соціального і матеріального становища.

Незважаючи на те, що Франко брав якнайактивнішу участь у різних гуртках і товариствах та був редактором різних періодичних видань, він не міг розраховувати на згуртоване коло

друзів, які у скрутні хвилини могли б допомогти йому морально й матеріально. Коли Франко тричі був арештований, він, просиджуючи місяці у слідчій тюрмі, почував себе цілком самотнім, дарма що і в нього були однодумці та прихильні йому особи.

Радянській молоді, вихованій у колективі, зв'язаній з різними громадськими та партійними організаціями і державними установами у кожному моменті свого життя, важко уявити собі цю повну відокремленість талановитого письменника та сміливого громадянина.

І. Франко на початку свого творчого життя не знав, що таке громадський колектив, який підтримує талановиту людину. Візьмемо хоч би таку справу, як можливість надрукувати свої твори. Сьогодні студент з літературним хистом має перед собою гостинно розкриті сторінки не тільки університетської багатотиражки, але двері всіх газет і журналів. Для нашого молодого письменника не існує навіть питання, чи хто оцінить його талант, чи хто надрукує написані ним книжки? Молодий Іван Франко не мав ні авторитетних критиків своїх творів, ані вихователів, які дбали б за розвиток його таланту. Він мусив сам створити журнали, в яких міг би надрукувати те, що пише, і видавництва, де могли б появлятися його книжки. Але все це було зв'язане з великими труднощами через недостачі фондів і надто малу кількість передплатників. Видавництво української газети та книжок вимагало благодійних починів, а меценатів було мало і вони не вміли або не бажали займатись видавничою справою, ненадійною і політично небезпечною. До того ж Львів — єдиний осередок цих видань, не мав налагодженого зв'язку з периферією, так що українські журнали та книжки не знаходили більш-менш широкого кола покупців.

Такий стан був причиною великої життєвої трагедії І. Франка як письменника: скільки б він не писав і які твори він не видавав би — вони не могли забезпечити заробітку для нормального існування його та його родини. А щоб поступити на будь-яку посаду, він мусив би покинути літературну діяльність.

Та Франко і у буденній літературній роботі не заробіток ставив на перше місце. Його десятирічна праця у польській газеті «Кур'єр Львовскі» була продиктована не тільки необхідністю заробляти на прожиток, але й приваблювала можливістю писати на всі теми, які хвилювали його як літературного критика та громадського діяча.

Але в польській газеті він не міг друкувати своїх художніх творів, і залишилась невтоленою найбільш пекуча потреба письменника — вільно і своєчасно доносити до громадянства своє художнє слово.

Такі були умови видання української літератури, що гонорар Франка за поезії, п'єси, оповідання, повісті і переклади не посідав значного місця в його бюджеті. Для того, щоб мати змогу працювати над тим, що потім залишилося тривалим в українському письменстві, він спершу мусив з дня на день

готувати якийсь актуальний матеріал для газети чи журналу, бо, хоч якими злидєнними були гроші, що платили за цю роботу, на них не треба було чекати цілими місяцями.

Статті Франко писав не тільки українською, але й польською, російською та німецькою мовами. Не одна з таких статей, призначена до друку у відомих журналах та енциклопедіях, вимагала значної підготовки. І. Франко не визнавав публіцистики з легкої руки. Кожне поставлене питання він всебічно досліджував не тільки на те, щоб його викласти своїм читачам, але й щоб роз'яснити його для себе самого. Вже з гімназійної лави, коли він уперше помітив, що шкільне навчання дає йому менше, ніж він хотів би знати, в нього виробилась звичка працювати самостійно для поширення своїх знань. Якби всі ті записні книжечки та зошити, в яких він записував для пам'яті всякі «зерна мудрості», збереглись, вони зайняли б не менше бібліотечних полиць, ніж надруковані Франком твори.

Одне з найбільше хвилюючих питань, зв'язаних з життям і діяльністю І. Франка, це питання про те, як встиг він написати усе, що написав, і вивчити усе, що знав? Легко при цьому було б пригадати, що історія літератури дає не один феноменальний приклад письменницької плодовитості: Лопе де Вега з його більш 1000 п'єсами чи Крашевський з його 500 романами. Літературні паралелі взагалі не завжди переконливі, а тут справа ще в тому, що писати означало для Франка розв'язувати проблеми, які назрівали у відповідний історичний момент, метою яких було розбудити свідомість своїх земляків. Проблеми ці були меншої чи більшої ваги, і не всі їх можна було розв'язати в однаковій літературній формі.

Франко не писав нічого для розваги, він органічно не був здатний взяти в руки перо, поки не усвідомлював, що треба сказати і чому сказати це потрібно. Звичайно, Франко розумів, що література повинна бути вчителькою життя, але на відміну від багатьох розумів він і те, що художні твори навчають інакше, ніж педагоги і педагогіка. Маючи перед очима високі зразки художньої літератури, він шукав для своїх ідей і почуттів такої форми, щоб вона переконувала живими образами, захоплювала втіленням людських вчинків і конфліктів. І не було до Франка іншого українського письменника, який так часто і так наполегливо ставив би перед собою питання про нові засоби впливу літератури на широкі народні маси.

Величезне значення має й те, що Франко впливав на молоде покоління також і прикладом власного життя, кипучого і цілеспрямованого. А це життя в не меншій мірі, ніж його художні твори, було його власним творінням, бо самого Франка ніхто ніколи не виховував. Адже коли він пішов у школу, ніхто не стежив за тим, як він учиться; у тій школі неслухняних учнів били і до цього зводилась вся дисципліна. Незалежно від факту, що Іван Франко був зразковим учнем, вже з ран-

ніх його років помічається у нього прагнення придбати знання, насправді енциклопедичні. Усе те, що він вивчає у школі, видається йому поверховим тому, що воно не дає відповіді, чому існує соціальна нерівність у суспільстві і навіщо людина живе у світі? Вже в гімназії він цікавиться соціальними та релігійними питаннями; про перші він взагалі не знаходить згадки у шкільних підручниках, другі — вирішуються механічним викладанням католицького катехизису та догматики.

У своєму оточенні він не має нікого, хто міг би розвіяти цілу хмару його сумнівів. У його пам'яті живо збереглися картини з дитячих літ, про його село та його батька. Він повсякчасно відчуває, що не перестав бути селянським сином і ніколи не зможе примиритись із світом «панів», до яких примазалось так багато недавніх вчорашніх селянських синів, що стали прислужниками австрійської бюрократії, буржуазії. Їх презирство до нього не розбуджує в ньому міжнаціональної ненависті. І дивно, що в той час, як австрійська гімназія насправді була школою міжнаціональної ворожнечі, Франко — і в ній, і пізніше — знаходив собі щирих друзів серед людей різних національностей. Він не піддався впливу бацили шовінізму, дбайливо підтримуваному національною політикою австрійського уряду.

Різностороння літературна та наукова праця Франка була б неможлива, якби він ще гімназистом не засвоїв кілька мов. Крім класичних мов і слов'янських, крім німецької, яку він вивчав ще в початковій школі, Франко згодом самотужки вивчив ще французьку та англійську. А коли йому доручено було редагування творів Шекспіра у перекладі Куліша, він давав собі раду з труднощами мови Шекспіра, яку не кожний, хто знає сучасну англійську мову, може розуміти.

Ще гімназійним учнем Франко робив перші спроби перекладів з іноземних мов. Уже в той час він усвідомив значення праці над перекладом літературного твору не тільки для кращого вивчення іноземної мови, але й для збагачення рідної.

З перших місяців перебування в університеті він починає живу літературну та громадську роботу, виявляючи вже неабияке ознайомлення з світовою літературою та явищами міжнародного життя. Його зацікавлення російською літературою і політичними подіями в царській Росії вказує на гострий критичний хист молодого Франка.

Не було б нічого особливого в тому, якби молодий студент, що самостійно здобував собі освіту, підпав під вплив чи москвофілів, чи народовців — однієї з двох головних політичних партій у Галичині, які розв'язували національне питання — кожна по-своєму. Москвофіли, відмовляючи українцям права називати себе членами окремої нації, вважали своєю рідною мовою російську, хоч на практиці нею не володіли і підміняли її своєрідним жаргоном; на існування окремої української літератури вони дивилися як на зайву вигадку, або в крайньому

випадку тільки як на допоміжне джерело освіти для темного народу, поки він не підійметься на вищий щабель культури. Вони пропагували твори російських письменників, але не проводили між ними жодної різниці, переконані, що вся російська література підтримує царя та православ'я.

Народовці, які клопотались про власну українську культуру та українську мову, ставились з «принциповим» недовір'ям до всього російського, зображаючи Росію як символ одвічного ворога всього українського. Українську літературу, яка розвивалась на Наддніпрянщині, вони вважали тільки засобом для пробудження національної свідомості галичан. Згідно з таким її розумінням, вони вихолощували революційний дух навіть з творів самого Шевченка, намагаючись пристосовувати його поезію до вимог австрійської цензури.

Опинившись між цими двома політичними таборами, молодий Франко мусив розібратись в їх ідеологічних суперечностях. Усвідомивши значення рідної мови для розвитку національної культури, він водночас вважав за необхідне популяризувати твори прогресивної російської літератури, вказуючи на їх величезне значення для формування світогляду молодого галицького покоління. А це не було легким завданням. Російські книжки у Галичині лежали по наукових бібліотеках і не поширювались. Російську мову знали тут дуже поверхово, російсько-українського словника для загального користування не було.

Іван Франко добре розумів, що твори російських прогресивних письменників можуть виконати свою справжню роль у підвищенні ідейного рівня галицької інтелігенції тільки тоді, коли читач розумітиме соціально-політичні обставини, які їх породили. Потреба розібратись у соціально-політичних обставинах Росії та ознайомлення з західноєвропейськими письменниками сприяли у великій мірі живому зацікавленню І. Франка соціалістичними ідеями.

В тому самому році, коли австрійська поліція з наївним жахом ствердила, що на полицях Франка лежать російські книжки та журнали і твори Маркса, він друкував свої перші оповідання з життя бориславських робітників. Пролетарська тематика була великим новаторським здобутком Франка; його аналіз соціальних і літературних явищ доводить, що він не задовольнявся засвоєними теоріями, а шукав їх застосування у своєрідних галицьких обставинах.

Вдумливі спостереження та проникливе розуміння літератури давали Франкові поштовх до невпинного живого обміну думок з своїми друзями та ідейними ворогами. Все те, що хвилювало його особисто, ставало предметом дискусії у приватних розмовах, листах і статтях. На студентських засіданнях і зборах, де порушувались актуальні питання літератури та політичних подій, друзі Франка завзято суперечились про ті загальні принципи, які повинні лягти в основу їх діяльності.

Франко вважав, що в обговоренні таких питань повинно брати участь якнайширше коло громадян, і він підіймав відповідну дискусію на сторінках преси.

Коли ми уважно простежимо за темами, що хвилюють Франка як громадського діяча, критика та письменника, ми побачимо, як тісно пов'язувались у нього особисті переживання з теоретичними проблемами його статей і тематикою його творів. Цей тісний зв'язок — наочний доказ близькості Франка до тієї дійсності, яку він уважав найглибшим джерелом поривів і натхнень. Його не вабили ні підхмарні вершини абстракцій, ані книжки, які збагачували його лише сухими фактами і формальним знанням, а вабили його ідеї, які допомагали усвідомити щораз краще конфлікти повсякчасної боротьби у галицьких обставинах, де так тяжко було стати письменником і обгрунтувати свій світогляд.

Арешти і переслідування підірвали здоров'я Франка, але загартували його волю. У брудних австрійських тюрмах він мав досить часу, щоб усвідомити, що той соціалізм, в якому його обвинувачують, став небезпечним привидом для австрійської влади та її захисників. З допитів на політичних процесах він переконався, що урядовці вбачають загрозу для австрійської монархії уже в самому листуванні з особами, що жили в Росії і були підозрені в поширюванні революційних ідей. І чим більше несправедливими були обвинувачення у злочинах, які закидали Франкові, тим сильніше зміцнювали вони в нього переконання, що за такі «злочини» варт каратись по в'язницях.

Хто простежить еволюцію політичних поглядів І. Франка, приділивши увагу самому процесові боротьби за них, той дізнається чимало про Галичину даної доби.

Намагаючись популяризувати погляди Маркса, Енгельса та Чернишевського, Франко не вносив в них багато нового, бо не був до такої праці підготовлений, але як письменник він давав доказ, що розуміння суспільних явищ виникало в нього завжди з прагнення самостійно розібратись у питаннях, які назрівали перед його очима в конкретних обставинах Галичини як поневоленої австрійської провінції. Без теоретичної допомоги тих, в яких він учився розуміти закономірності розвитку суспільства, він ніколи не міг би так гостро підійти до піднятих ним тем і до розв'язки своїх сюжетів.

Процес формування таланту Франка не можна розглядати незалежно від тієї боротьби, яку він мусив провадити за вироблення літературної мови.

І в цій ділянці обставини в Галичині були дуже несприятливі. Українська молодь не могла у школах одержувати освіту рідною мовою: українське слово посідало в них підрядне місце. В основу підручників, написаних українською мовою, не була покладена чиста літературна і народна мова Шевченка та Марка Вовчка. Автори цих підручників рахувались з розпо-всюдженою в Галичині розмовною мовою і робили спроби зба-

гатити її численними новотворами, кальками, запозиченими з словникового запасу польської та німецької мов.

І. Франко, як усі інші інтелігенти в Галичині, мусив теж боротись із впливами польської та німецької мови, тому що німецькою і польською мовами було перекладено багато творів світової літератури, написано багато наукових книжок, врешті, пишучи цими мовами, він мав готову вироблену лексику та граматичні норми, на які міг спокійно покладатись.

Для оцінки тих заслуг, які мав І. Франко у розвитку літературної мови в Галичині, треба усвідомити конкретну картину даної доби. Крім польської та німецької мов, які добре знала галицька інтелігенція, діяв у свідомості галичан ще і вплив російської мови, яку вони знали поверхово і з якої вони наосліп позичали слова та звороти. Твори Франка являють не-оціненний матеріал для дослідження довгого та складного процесу формування літературної мови в Галичині; в них відбиті всі перехресні течії, які підривали її річище. Не важко помітити, що в той час, коли в публіцистиці Франка найбільше елементів розмовної галицької мови, у художній прозі — їх менше, а найменше — в поезії (тому, що в поезії найменше відбивається адміністративна, виробнича та наукова лексика).

Шукаючи мовних засобів для передачі нових складних соціально-політичних явищ, Франко не мав жодних надійних учителів. Не було в той час відповідних фахових словників, де можна б знайти необхідні терміни; доводилось покладатись на власну пам'ять і самому вигадувати нові слова, перекладаючи їх з інших мов. Шкільні нормативні граматики не давали навіть паралельних, рівноцінних форм, уживаних наддніпрянськими письменниками. Такі філологи, як Огоновський, Партицький або Верхратський, не пробували навіть з'ясувати принцип, за яким можна впроваджувати в літературну мову лексику різних галицьких говірок, що нею часто користувались інтелігенти в буденній мові, в публіцистиці та літературних творах.

Нова тематика, вперше піднята Франком, вимагала раз у раз поширювання не тільки обсягу лексики, але і вдосконалення засобів стилю, що могли б передати нові соціально-політичні та філософські проблеми. Зусилля Франка в цьому напрямку були величезні, а темпи його праці такі швидкі, що іноді в нього не було часу вирішити те чи інше питання мови чи стилю. Тут феноменальна франкова пам'ять ставала йому в пригоді: вона вмщала багатоцінний словник, до якого письменник вдавався і при найвідповідальніших перекладах з іноземної мови.

II

Читаючи твори письменника, ми рідко коли думаємо про те, як він писав їх. Ще рідше приходить нам на думку поставити перед собою питання: чи той метод праці, завдяки якому пись-

менник зумів спрямувати свою енергію з таким успіхом, не міг би і нас дечого навчити?

Ми говоримо іноді про стиль роботи деяких керівних працівників. Ми маємо на увазі їх здатність або нездатність використовувати свій час і час інших осіб, залежних від них, з метою виконати всі ті заходи, які входять в обсяг їх обов'язків. Може не зовсім доцільно було б говорити про стиль праці літератора в такому самому розумінні. Проте приклад різних видатних письменників показує, що деякі з них визначались хистом організувати свою працю та впроваджувати в неї продуману систему.

Нам відомо, що дехто з великих письменників примушував себе систематично «відсиджувати» за письмовим столом відповідну кількість годин щоденно, щоб привчитись до дисципліни — писати щоденно. Для таких енергійних людей, як Флобер, Золя, Чехов, випрацювана ними дисципліна ставала іноді справжньою мукою. Не менших мук зазнавали Толстой і Достоевський, коли на них находило натхнення і вони не могли перервати роботи, поки творчий порив не затихав природно, наче розпалене багаття.

Праця письменника така своєрідна, що навіть найбільше проникливим критикам не завжди вдається узагальнити досвід видатних майстрів слова з метою зробити висновки, корисні для початківців або професійних літераторів. А втім існують письменники, до праці яких можна придивлятись з такою самою цікавістю, як іноді приємно стежити за складним механізмом, що діє з непомилковою точністю.

Не має в нас можливості розкрити таємниць творчого механізму письменника на підставі самих його творів; трапляється, що складний стиль автора може бути в одного результатом кропіткої довгої праці, у другого — надмірного поспіху, навіть деякої недбайливості під час писання.

Сама різноманітність літературної діяльності І. Франка каже нам, що не всі твори він міг писати однаково легко і в однаковому настрою. Поема і роман рідко коли — і мало ким — можуть бути створені в таких самих темпах, як публіцистична стаття або наукове дослідження. Хоч Франко писав і легко, але, звичайно, не однаково легко у різних жанрах і при втіленні різних своїх задумів.

Франко, беручи в руки перо, почував себе приблизно так, як людина, наділена красномовним хистом, коли вона вступає на трибуну, щоб висловити свої думки та почуття. Це була його стихія і йому не легко було відірватись від неї. Під впливом такої самої природної потреби він брав у руки книжку, щоб ознайомитись з її змістом. Минали дні і дні, а Франко навіть не помічав, що серед них не було жодної хвилини, коли він згадав би про необхідність відпочити.

Якщо він втомлювався, пишучи наукову статтю, він відкладав її набік не для того, щоб відпочити, але щоб взятись за

поему або новелу. Сама зміна жанрів була для нього відпочинком. А коли рука деревіла, він брався за читання. Звичайно, що при таких умовах праці і при величезній кількості творчих задумів письменник не міг накреслювати заздалегідь якийсь творчий план, а найбільше був стурбований тим, щоб на означений час здати замовлену статтю в журнал або в газету. Такі обов'язки переривали улюблену працю Франка над художніми творами, які захоплювали його уяву в міру того, як вони несподівано виникали, або — відкладені на якийсь час — дозрівали.

Коли у І. Франка народжувався свіжий задум, він нерідко відкладав набір твору, уже передуманий, щоб закріпити на папері думки та почуття, які щойно спалахнули. Не всі задуми Франка були здійснені ним. Є в нього і твори незакінчені. Та між ними майже немає таких, які він покинув тому, що у даний момент не бачив продовження. Нескінчене ним — це найчастіше твори, які він тимчасово облишав, тому що мусив перейти до більш актуальних тем і не мав уже нагоди повернутись до облишеного.

Не тільки з аналізу деяких рукописів, але й на підставі свідчень самого Франка та його друзів, що мали неодноразово нагоду стежити за його роботою, ми знаємо, як легко він умів писати.

Це іноді не виключало довгого напруженого зусилля, коли із задуманої теми доводилось викристалізувати сюжет і в сюжеті накреслити основні лінії композиції. Цей процес частіше проходив у його уяві, ніж на папері. Поки задум не дозрівав настільки, щоб можна було уявити собі форму, в яку він повинен вилитись, Франко не намагався експериментувати на папері, не покладався на «натхнення».

Ідея твору завжди була для нього провідною силою. З великої кількості планів і тем письменник вибирав те, що найсильніше притягало його в даний момент. За той час, поки один задум знаходив свою конкретну розв'язку, письменник мав час обдумувати інший. Таким чином, його уява і думка ніколи не зазнавали справжнього відпочинку.

Один із секретів незвичайної працездатності Франка полягав у його хисті невимушено переходити від одного виду літературної праці до іншого без особливого зусилля. У цих переходах майже не було перерв. І це тим дивніше, що більшість людей, працюючих розумово, закінчивши якусь напружену працю, майже автоматично відпочиває, вважаючи, що має моральне право на відпочинок. Навіть найбільш плідні письменники свідомо відпочивають деякий час, відчуваючи духовне виснаження після закінчення ними твору і знаючи з досвіду, що повне дозвілля сприяє народженню якогось нового задуму.

Франко навряд чи знав такі перерви. Він задовольнявся щоденною проходкою пішки з хати у центр міста і назад. Зде-

більшого він ішов у друкарню або бібліотеку зранку, коло дев'ятої і повертався додому коло другої, щоб через якусь годину повторити свій шлях.

Після короткого обіду він заходив на годину-півтори до кафе «Монополь», що знаходилось на теперішній площі Міцкевича. Так було в 900-х роках; раніше він відвідував час від часу кафе Шнайдера по вулиці Академічній (трохи вище теперішнього кіно «Україна»), що було улюбленим місцем сходін львівських письменників.

Кафе заміняло в той час клуб. Воно було не тільки місцем розваги чи відпочинку, але своєрідним «інформаційним бюро», в якому завжди можна було знайти всілякі газети й журнали. Тут можна було також зустрітись зі своїми знайомими і порозмовляти про особисті справи або актуальні події.

Львів — невеличке місто з 200 000 жителів — у ті часи одержував усю свою духовну поживу з Відня. Відень здавався тоді львов'янам найбільшою столицею світу, хоч німецька культура австрійської столиці і була чужа українцям.

Львів був останнім великим містом Австрії на сході і звідтіля вже не було майже жодного туристичного руху далі на схід. Це був своєрідний географічний і культурний тупик, місто без фабрик і заводів, без значних продуктивних баз. Його населення складало здебільшого урядовці, дрібні торговці, спекулянти, рантьє, пенсіонери... Більшість інтелігентів міста провадили бездумний спосіб життя, часто витрачаючи свої здібності на безконечні безплідні балачки. Зрозуміло, чому його знудженні тодішні львівські інтелігенти тяглись до кафе, де вони в нескінченних балачках «мостили пекло своїми планами».

Між іншим, тут, в кафе, з газет, можна було дізнатись про всі нововидані книжки з різних галузей знання. За такими інформаціями стежив щоденно Франко. Він занотовував заголовки нових творів та адреси видавництв, щоб познайомитись з усім, що притягло його увагу.

Часто можна було бачити, як Франко, засівши за скиртою часописів, виписував з них потрібні йому відомості, фактаж, що міг пригодитись потім для якоїсь статті. Бували випадки, коли, відсунувши набік випиту шклянку кави, він тут же писав якусь статтю.

В кафе найлегше було зустріти Франка і порозмовляти з ним. Не один початківець заходив сюди зніжковілий з своїм рукописом. Коли Франко не тримав пера в руці, він зразу ж розгортав поданий йому зошит, щоб негайно прочитати його. Розмова майстра і початківця жваво зв'язувалася часто при співучасті сторонніх гостей, що теж сідали коло франкового столу.

Франко нерідко бентежив кандидатів у письменники таким запитанням:

«— А чи Ви могли б передати простими словами, що Ви хотіли сказати своїм твором?».

В 1900-х роках багатьом молодим людям таке питання видавалось занадто шкільним, іноді — образливим. Це був час, коли через Відень і Краків у Львів припливала каламутна хвиля «модернізму» — тих усіх занепадницьких напрямків буржуазної культури, які виступали під строкатими прапорами «мистецтва для мистецтва». З проголошенням принципу, що художній твір має право бути необмеженим висловом індивідуального «Я» (обов'язково з великої літери!), кожний юнак, якого приваблювала література, намагався висловлювати свої нез'ясовані переживання в якнайбільше «оригінальній» формі. Автори величезної кількості декадентських «творів», написаних у тій добі, свідомо нехтували ясною думкою і взагалі провідною ідеєю, а твір розбухав від неусвідомлених настроїв, прагнень, мрій і то здебільшого не власних, а запозичених з свіжо прочитаних книжок модних письменників.

Пам'ятаю уривки такої палкої дискусії між Франком і молодими авторами, які намагались силоміць продертись у літературу. Один з них сказав:

«— Я зовсім не маю наміру своїм твором когось навчати або виховувати. Цим займаються вчителі та наші батьки. Багато видатних письменників писали, навіть не думаючи про те, чи їх хто буде читати, а ці твори залишились і досі в історії літератури...

— Ніхто не забороняє вам,— сказав Франко,— поспробувати піти шляхом великих письменників. Але коли ви не захочете повірити сучасним критикам, вам може доведеться прожити двісті років, щоб дочекатись слави. Трапляється, щоправда, що не одного геніального письменника оцінюють дуже пізно після його смерті. Коли ви вважаєте, що ви маєте право писати про всі можливі свої особисті переживання, пишіть. Але коли ви хочете ці переживання передати до відома якнайширшого кола читачів, ви мусите мати переконання, що ці переживання мають цінність і для всіх інших. І ось ми, одні з таких читачів, ставимо перед вами питання: у чому цінність цих переживань, коли нам тяжко їх зрозуміти?

— Не всі літературні твори для всіх зрозумілі...

— Звичайно не всі і не для всіх, але тому, що література теж вимагає знання, спеціальної освіти, як і кожна інша ділянка людського знання і діяльності. І ті, що беруть на себе обов'язок критиків, повинні пригадувати молодим авторам, що вони мусять спочатку ознайомитись з тими творами, які були написані до їх часу і усвідомити, що нового вони, молоді, хотіли б внести в літературу.

— Чи на вашу думку,— спитали Франка,— той, хто не може нічого нового додати до творів Гомера, Гете або Шевченка, не повинен писати?

— Мало хто з письменників, справжніх дозрілих письменників,— відповів Франко,— настільки самовпевнений, що хоче своїми творами перевершити «Іліаду», «Фауста» або «Гайда-

маків». Коли я кажу про нове, то маю передусім на думці питання, які виникають перед нами в сучасній добі і в сучасних обставинах. У творах минулого ви не знайдете зображення наших з вами сучасників і конфліктів нашої сучасності. Тільки релігійні фанатики вірять в те, що у священних книгах — біблії, талмуді чи корані — розв'язані всі проблеми людського життя на цілу вічність. Мої критичні зауваження про оповідання та поезії часто мають на меті звернути увагу авторів, що вони не знайшли жодного зв'язку з сучасним життям. Не тільки ви одні, а багато інших молодих авторів шукають сюжетів поза часом і простором і нічого дивного, що там їх не знаходять. Література народжується серед боротьби людини з сучасними обставинами і з прагнення перетворити їх у кращі... Ви гадаєте, що це справа тільки громадських діячів, справа занадто буденна?.. Але і ваша підхмарна поезія відбиває тільки вашу буденщину, дуже вузьку, дуже суб'єктивну, ледве чи для інших цікаву!»

Такі коротенькі виклади Франка про проблеми художньої творчості пробуджували не тільки думки, але і зачіпали сумління. Не було тоді жодного письменника в Галичині, який би в якійсь мірі не був зобов'язаний Франкові у своєму розвитку.

Франко повертався до своєї праці, а почата їм дискусія нерідко продовжувалась у кафе до вечора і затягалась за північ. У ній брали участь Павлик, Гнатюк, Маковей, Мартович, іноді Стефаник, Яцків... Та хто не брав у ній участі! Коли висихали горлянки і полемісти відчували голод, найзавзятіші дискутаннти переходили в ресторан.

Франко рідко брав участь у ресторанных симпосіонах. Він не був прихильником алкоголю і не жертвував заради нього роботою. Не одне його гостре зауваження падало на адресу тих, хто покладався на натхнення шукаючи його на дні чарки.

Ясна твереза думка Франка ніколи не гальмувала його творчого пориву, навпаки — супроводила цей порив і зміцнювала. В його душі не жили нарізно письменник і критик, як це трапляється з різними критиками, що намагаються писати художні твори, і з письменниками, які, висловлюючи свої погляди про літературу, не можуть вийти поза свої суб'єктивні враження, зовсім некритичні, іноді наївні та дивовижні.

Не треба думати, що всі вміли оцінити вістря проникливого критичного хисту Франка. Багато авторів не могло йому дарувати його принципової оцінки їхніх творів, головню тоді, коли ці твори не появлялись у друку. Сотні, як не тисячі, рукописів, пройшовши чистилище, зникали у тартарі — в редакторському кошику Франка. Якби за кожний прочитаний ним рукопис він одержував хоч би третину такого гонорару, який виплачують сьогодні наші видавництва рецензентам, Франко був би мільйонером, і щоденна робота, яку він виконував з почуття громадського обов'язку, вистежуючи молоді літературні таланти, була б йому забезпечила умови для нормального життя письменника.

Коли ми сьогодні переглядаємо річники «Літературно-наукового вістника» за роки редакції І. Франка, ми знаходимо там десятки імен і сотні творів, написаних авторами, нині забутими. Якби збереглись рукописи цих творів, ми побачили б, яку величезну працю вкладав їх редактор у виправлення тексту. Деяке уявлення про цю працю дають нам рукописи Кулішевих перекладів п'єс Шекспіра за редакцією Франка. Тільки «деяке» тому, що тут Франко поневолі мусив зберігати віршовий переклад, виправляючи мову лише там, де вона була застаріла, перевантажена неологізмами і там, де перекладач занадто далеко відходив від оригіналу.

У рукописах молодих авторів Франко радий був відшукати хоч іскорку таланту, щоб підтримати її та роздмухати.

Роботу над чужим рукописом він звичайно починав з композиційних рамок, викреслюючи те, що перевантажувало твір, щоб зробити його більш кондесованим і разом з тим — прозорим. Після того він виправляв мову, по-справжньому перетворюючи аморфне у «стиль».

«— Спочатку, — сказав він раз початківцеві, — ви старайтесь писати грамотно, вивчіть граматику, думайте над тим, чи слова, яких ви вживаєте — українські. Стиль у вас появиться, коли в вашій голові почнуть виникати образи. Але треба мати ідею твору, а також треба добре обдумати, чи те, що ви називаєте ідеєю чи провідною думкою можна ілюструвати якимсь матеріалом, щоб його обробити. У цій праці однаково важне і «що» і «як» — цих двох елементів не можна відокремити».

І. Франко, повертаючи виправлений рукопис, спершу радив молодому авторові переглянути поправки і сказати свою щирі думку, чи він згідний з усіма змінами.

«—Справа не в тім, чи ви даєте свою згоду, щоб ця річ друкувалась під вашим прізвиськом, — головна річ у тому, чи ви зрозуміли, чому так буде краще? Я, бачите, маю на своїй душі не тільки той гріх, що зачиняю ворота до літератури різним авторам, може ще більший мій гріх у тому, що я забагато таких авторів пропускаю крізь ці ворота. Хто побачив свій твір надрукованим, може зробити занадто необережний висновок, що тим самим він уже є письменник. З усього надрукованого у світі тільки якась дуже невеличка частина залишається в пам'яті людей. У світі є видавництва, що заробляють мільйони на модних чи сенсаційних романах, про які не тільки не згадують підручники літератури, але навіть ті, хто їх читали два або три роки тому. Не завжди треба написати багато, щоб увійти в історію літератури — іноді для цього досить одного твору».

Сьогодні важко встановити, скільки таланту вклав Франко у численні твори початківців, надруковані у різних виданнях. Автори виправлених ним творів ніколи не признавались, що завдяки франковій правці первісний варіант тексту перемінювався так, що його рідний батько не міг впізнати. Одного разу

молодий автор вражений тим, що в його рукописі не залишилось каменя на камені, сказав Франкові у щирому обуренні:

«— В тій новелі, що Ви надрукували мого немає нічого!

— Вибачте, — відповів посміхаючись Франко, — що я вразив ваше авторське себелюбство, але в літературній праці треба відвикати від себелюбства. Молоді автори часто роблять помилку, думаючи, що твір найцінніший тим, що вони пережили щось таке-то, так-то, тоді-то. Коли ви передаєте у творі свої переживання, ви повинні вчитись дивитись на них оком іншої людини, яка слухає вас. Деякі критики називають це об'єктивністю. Не гадайте, що при цьому ви повинні заморожувати свої почуття байдужим поглядом... Переживайте, хвилюйтесь, але коли вже складете із своїх зворушень твір, спитайте себе, чи він зворушить інших так само, як вас?

— А чому ж усі ті ліричні місця, в яких я висловлював свої зворушення ви викинули з мого оповідання?

— Я зробив це, щоб надати вашому оповіданню більше конденсації. Багато поетів надолужують відсутність ясних думок красномовністю. Красномовний порив теж необхідний, але тільки тоді, коли він випливає з даної ситуації і з жанру даного твору. Коли ви починаєте описувати людей та їх переживання, ви поневолі надаєте персонажам якусь характеристику, ставите їх в якесь конкретне становище і тим зобов'язуєте себе самого як автора промовляти від них і за них, згідно з тим, що ви вже про них сказали. Та у вас немає терпцю, щоб дати слово своїм героям і ви хотіли б заздальгідь спрямувати увагу читача на те, що ви хочете сказати самі. Кожний з нас хотів би у своєму житті, щоб люди оцінювали нас не на підставі наших вчинків, а на підставі того, що ми самі про себе думаємо і говоримо. Коли література має бути відтворенням дійсності, то вона мусить протестувати проти такого суб'єктивізму... Героїв різних творів ми мусимо оцінювати тільки згідно з тим, як вони поведуться в різних моментах свого життя. Письменник мусить підібрати такі моменти, щоб це захочувало нас придивлятися до життя його героїв. Але якщо він захоче штучно підмальовувати це життя, щоб воно стало «інтереснішим», ми, читачі, негайно відчуємо, що він фальшує дійсність або хоче вигадати її, тому, що він її не знає. Уява письменника, дійсно іноді створює чудеса. Ви можете мені пригадати Жюль Верна, який не був ні на дні океану, ні на таємничому острові, ні на місяці, а описував такі мандрівки. Але не забувайте, що якби цей письменник не вивчив наукових фактів, з яких він виходив у своїх повістевих фантазіях — навіть діти не повірили б у ті події, про які він оповідав...»

Коли Франко одного разу зробив докір молодим кандидатам у письменники, що вони насправді не знають про що писати, один з них спитав його з дитячою наївністю:

«— А про що, на вашу думку, треба б писати?»

Франко міг відповісти, що саме таке питання найкращий

доказ того, що автор не має жодних тем. Але він відповів без іронії:

«— У світі написано вже стільки гарних книжок, що люди матимуть, що читати, навіть і в разі, коли ми нічого не напишемо. Ви невірно розумієте обов'язок розвивати літературу, він не в тому, щоб давати нові твори силоміць. Потреба писати повинна бути для письменника природною потребою, наче для співака, якому природа дала голос. Але й оперові співаки — не соловейки; вони мусять уміти читати ноти, мусять учитись теорії музики і довго тренувати свій голос. Правда, таким порівнянням не треба зловживати. Письменська праця має свої особливі риси. Одні письменники пишуть легко, з задоволенням, інші зазнають мук, наче жінки, що родять дітей. До одних теми і сюжети прилітають, мов мухи крізь відчинене вікно,— інші шукають за ними довго, мов геологи за самоцвітами. Мені не раз доводилось чути у розмовах нарікання, що наша література неінтересна, тому що в ній змальовують тільки селянські злидні і що наші поети тільки зітхають у мріях про якусь далеку будучину, коли буде вільною Україна. Та хто ж вам забороняє писати інтересно про те, що ви вважаєте інтересним? От, скільки наших освічених людей жили роками у Відні, а я не знаю жодного твору про те, як вони там жили, хоч не один проводив там весело час. Виходить, що переживання тих людей були там неглибокі і що німецька література, яку вони читали, не натхнула їх на жодну нову тему. В нас чомусь думають, що наше село і селянська психологія залишились незмінними від часів Квітки і Марка Вовчка. Та на наших очах селянські діти приходять у місто, здобувають освіту і стають інтелігентами! Чи хто з наших письменників змалював цей процес? Ті самі селянські діти повертаються згодом на село як учителі, адвокати, священики і зустрічаються щоденно з селянами, на яких дивляться вже новими очима. Чи це не тема! Тисячі наших земляків проходять складний процес пробудження національної свідомості, їх виховувала польська школа, тримала у своїх лабетах австрійська армія, і ось вони виходять зі школи і з армії і починають брати активну участь у громадській роботі як українці... Попробуйте описати цю «метаморфозу», що стається ніби ненароком, ніби за одну ніч!»

III.

I. Франко ніколи перший не починав розмови про свою творчу працю. Та разом з тим він не вважав, що це тема — вражлива для нього, занадто особиста. Коли йому ставили питання, чому він у даному творі написав щось для когось незрозуміле або дивне, він щиро давав пояснення, ніби говорив про іншого письменника. Було ясно, що кожний написаний ним

твір це вже пройдений для нього етап, на який він дивиться спокійним оком критика.

Письменники, що зустрічались з Франком, надовго зберігали у своїй пам'яті його слова, хоч іноді і не погоджувались з ним. Погодитись їм було не завжди легко, бо у франкових словах вони відчували гостру критику їх творів та поглядів. Франкова критика була спрямована головню проти всяких видів суб'єктивізму.

«— Ви не вмієте,— сказав він раз, — дивитись на написане вами як на твір, що має за мету розбуджувати думки та почування у інших. Ви занадто багато думаєте тільки про те, що ви самі думаєте і занадто близько відчуваєте тільки те, що самі відчули».

І за кілька хвилин доповнив свою думку так:

«— Але погано теж буде, коли ви, пишучи, будете дбати тільки про враження, яке повинен справити на читача ваш твір. Тоді ви також замикаєтесь в собі, думаєте тільки про себе. Ви повинні думати про явища, які хочете зобразити, про людей, зв'язаних з цими явищами, тоді ваші погляди і ваші почування будуть поширюватись, витягнуть вас з особистих вражень на свіжий простір...»

Цілеспрямовані вислови Франка вривувались у пам'ять на довгі роки. І довгих років треба було іноді, щоб зрозуміти тісний зв'язок літературної та громадської його діяльності з послідовною його боротьбою за матеріалістичний світогляд, за народність літератури та її реалізм.

Письменники доби Франка не завжди усвідомлювали: коли і як сильно він впливав на них. Цей вплив не завжди йшов від висловлених ним поглядів, — частіше від його живого прикладу.

Тільки згодом ми почали розуміти, що практика франкового життя і його твору є саме найкращим виявом його поглядів.

І не випадковим було те, що різні письменники так часто користувались подібними зворотами:

— Якби я так легко вмів писати, як Франко, — повторював Стефанік.

— Ех, якби я вмів бути таким пильним, як Франко! — жартував Мартович.

— Якби я був такий розумний, як Франко, — зітхав з притаменою йому скромністю Черемшина.

— Якби я так знала людей, як Франко! — патетично вигукнула одного разу Кобринська.

А такі письменники, як А. Чайковський, О. Маковей, О. Кобилянська, О. Ковалів наче живцем наслідували його своєю наполегливістю у праці.

Літературний рух у Галичині у добу Франка сильно страждав від того, що тут було занадто багато дуже працьовитих людей без таланту і талановитих людей без жодної дисципліни.

Перші наводнювали плодами своєї праці сторінки газет і журналів, другі писали мало і рідко. Кожний нестелепа міг надрукувати за власні гроші свій твір у друкарні і, поспішаючи вже за життя назустріч безсмертю, сам заходився коло того, щоб у пресі появилася реклама на його книжку. В той час багато талановитих людей перебалакували свій талант по кафе і ресторанах. На долю Франка припадав подвійний обов'язок: з одного боку він воював з графоманами, з другого — як тільки міг підбадьорював молоді та старші таланти. Іноді це був труд Сізіфа.

І. Франко, чудово знаючи галицькі обставини, ніколи в усній розмові не вдавався до повчальних настанов. Він добре розумів, що такими словами, як «народний обов'язок», «патріотичне діло» чи «громадське сумління» не можна зворушити тих, що не вірили в ніщо, ні в самих себе. Він переконався на власних конфліктах з галицькою буржуазією, як неймовірно тяжко зводити боротьбу з байдужістю та безхарактерністю, і усвідомлював, що для того, щоб виховати характери і таланти, треба не одного десятиріччя.

Не всі ми, молоді, тоді розуміли Франка, хоч жоден наш письменник до нього не старався з такою ясністю викласти свої погляди. Нам не вдавалось охопити весь діапазон його духовних інтересів, починаючи з давніх індійських поем і до останніх літературних новин різних народів. Я особисто довгі роки був пересвідчений, що заслуги Франка для рідної літератури були б багато більші, якби він, наче Бальзак або Золя, накреслив собі один план — відобразити в довгій низці романів свою епоху — і всю свою енергію віддав тільки такому єдиному задумові романіста.

Висловлювати таке побажання означало не розуміти, що Франко не міг бути байдужим до повсякденних потреб, які виникали з тодішніх соціально-політичних обставин. Адже він вважав своїм першим обов'язком реагувати на них як письменник і громадянин. У Галичині в той час треба було покласти основу ширшої соціально-політичної освіти серед інтелігенції, яка черпала весь свій світогляд з пропаганди католицької церкви і з преси, що тяглась у хвості «урядових інформацій» австрійського уряду та польської буржуазії. Пропаганда для національного усвідомлення зводилась до теоретичних міркувань про те, що українці — це окремий народ, споріднений з головним пнем на Наддніпрянщині, і тому він мусить захищати свої права однаково завзято перед поляками і перед росіянами.

Такий загальний «символ віри» «патріотичного» катехизису не диференціював соціально ані поляків, ані росіян, беручи за аксіому, що і українці нічим не різняться поміж собою в їх основних політичних поглядах, коли всі вони однаково прагнуть вільної України. І коли сьогодні нам може видаватись дивним,

як це Франко міг допомагати скласти програму трьох різних політичних партій у Галичині: національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної, то треба зрозуміти, чому він уважав за необхідне, щоб люди різних поглядів спершу усвідомили, що ці погляди в громадському житті повинні мати якесь практичне значення і повинні проявлятися активно.

Далекосяжна виховна роль Франка серед молодого покоління полягала передусім у тому, що він хотів розбудити серед молоді негасиму потребу виробити собі якісь конкретні погляди, зв'язувати їх в систему, розбудовувати з них світогляд і зрозуміти, що їх єдина цінність зможе виявитись тільки тоді, коли доведеться їх здійснювати.

Через те і літературна праця була для Франка невіддільною від праці наукової. Література, — він ілюстрував такий погляд теоретично і практично, — це не тільки поезія, оповідання, романи, п'єси і рецензії на них, але — проблеми, щільно пов'язані з світоглядом людини, яка повинна шукати у літературних творах відповіді на те, навіщо вона живе, як треба жити і як треба боротись за те, щоб життя ставало щораз кращим.

На ці питання в Галичині не давала відповіді ні школа, ні батьки вдома, ні преса, ні книжки, яких було і занадто багато і занадто мало. Занадто багато було у Львові в той час і німецьких і польських книжок, оригінальних і перекладних, які збільшували хаос в головах молодих людей своєю метафізичністю. Від початку вулиці Баторія (нині вул. Ватутіна) до Краківського базару тягнувся довгий ряд книгарень, здебільшого букіністичних, де за дешеву ціну молодий філософ міг придбати першу-ліпшу систему німецьких філософів, починаючи з містика Беме до Авенаріуса, а поруч лежали книжки про індійських йогів, спиритизм, конфуціанство і цілі десятки посібників та трактатів, які навчали, як придбати енергію, як тіло перемінити у душу і як душу злити з космосом або розплистись у нирвані.

У львівському університеті професори філософії навчали нас, як кожну філософську систему розбивати молотом, викованим з усіх інших систем, і як захищати будь-який світогляд силогізмами — і накресленими у підручниках логіки, і ненакресленими в них.

І. Франко часто мандрував по цих криницях істин усіх віків і наймудрішого ХХ віку, що в особі будь-якого філософа зневірився у всякій істині.

Він знав і книжки, і знав своїх галицьких земляків, які читали все безладно тільки задля цікавості або не читали нічого, задовольняючись власною «філософією», вимотуваною на м'яких диванах львівських кафе.

Усвідомлював усе з більшою пристрасстю Франко те, що занадто мало видається в Галичині книжок рідною мовою, де говорилось би про реальне життя, про інтелігенцію, про селян

і про робітників, про політичні події, про найбуденніші потреби і тісно зв'язані з ними найвищі ідеали.

Іноді, захопившись задумом роману, він тиждень і два забував про те, що мусить писати огляди тощо. Він не раз висловлював жаль, що «актуальні справи» відривають його від розпочатих романів і поем. Йому хотілось на довший час осісти у Бориславі, щоб продовжити цикл бориславських повістей і показати, як копальні змінюють людей і люди — землю над копальнею. Під час канікул у Криворівні він заздрив Коцюбинському, що той може довго обдумувати свої сюжети і поволі шліфувати слово за словом, поки задумане оповідання не стане схоже на гуцульську вишивку.

Друзі Франка не раз дивувались, чому він не залишається у Криворівні на цілий рік, щоб там чергувати працю з відпочинком. І слухаючи цих порад, він найчастіше мовчав. Його друзі самі повинні були розуміти, як тяжко було йому залишити вдома всі розпочаті роботи: не спроможний же він був взяти з собою в гуцульські гори всі львівські бібліотеки і власний архів, без яких не міг жити.

Назовні спокійний письменник, закоханий у книжки, Франко не вмів відокремити себе від усієї сучасної атмосфери настільки, щоб хоч деякий час не реагувати на політичні події, на літературні новини, на потреби журналів, в яких він брав непослабну участь. Сьогодні ніхто з нас не може уявити собі, в якому стані була б громадська думка в Галичині і її літературна критика, якби Франко обмежився тільки писанням романів або поезій.

Сучасники І. Франка (навіть не тільки його однодумці, але й ідейні вороги), організовуючи комітет для «ювілейного дару» письменникові, у своєму заклику до громадянства 1 січня 1913 р. писали: «Нам, синам, нинішнього дня, не легко уявити собі всю велич заслуг Івана Франка в національній життю нашого народу; лише в історичній перспективі можемо доглянути і зрозуміти, яка величезна частина теперішнього нашого національного світогляду, нашої національної культури і сили прийшла до нас від Івана Франка».

Сам Іван Франко не робив собі жодних ілюзій щодо того, як сприймають галицькі читачі видавані ним літературні твори. Досить йому було зайти у книгарню «Наукового Товариства ім. Шевченка» на площі Ринок № 10, щоб переконавшись, як багато з цих творів відпочиває там у такій самій дрімоті, як більшість тієї галицької буржуазії, яка не хотіла їх читати.

Мабуть ще більше, ніж байдужість до літератури, вражала Франка та формальна пошана, якою «патентовані патріоти» (як тоді називали верхівку цієї буржуазії) вміли розквитатись з видатними письменниками. Ця показна пошана дозволяла признавати талант, щоб не згадувати про ідеї творів письменника. Ніхто не заперечував Франкові права зайняти почесне

місце в підручнику історії літератури, але ніхто не хотів займатись питанням, чому саме має письменник право на таке місце. Панував погляд, що всяка людина з талантом, яка жертвує доброю посадою для високої справи літератури, безумовно, заслуговує на пошану, незалежно від того, чи це соціаліст, радикал чи клерикал.

Народовці різних відтінків і попи, так само, як польська адміністрація і австрійська поліція, навипередки намагались признати, що Франко, як талановитий письменник, має право на «всякі мрії та фантазії», отже і на соціалістичні ідеї. Його книжки можна було покласти на стіл або на полицю у вітальні, час до часу можна було і їх почитати, але не слід занадто багато уваги присвячувати ідеям автора.

Франко добре бачив, що означає така «любов» і така «пошана» у відношенні до Шевченка в Галичині: будемо звеличувати його пам'ять концертами, будемо декламувати його вірші, а про його погляди хай сперечаються всякі спеціалісти — історики літератури та державні цензори!

В такій атмосфері Франко не міг спокійно засісти за сто- томовий цикл романів «Галицька комедія». Він мусив писати статті, мусив видавати необхідні книжки для поширення освіти, мусив перекладати шедеври світової літератури, щоб галицькі громадяни бачили, що видатні твори завжди народжувались з нових ідей і що тільки завдяки своїм ідеям вони зберігають і досі свіжість. Це була праця Каменяра — не тільки такого, що пробиває величезну скелю, щоб вийти на ясний шлях, але і такого, що лупає каміння на дорозі, по якій мусять пройти мільйони ніг, що в'язнуть у болоті.

IV.

Коли видатний письменник відходить від нас і з року на рік значення його творів стає для нас ясніше, іноді виникає прагнення зрозуміти, завдяки яким якостям ці твори зберегли свою силу. Нам хотілось би знайти відповідь на це не тільки в літературознавчих визначеннях. Іноді легше розібрати деталі механізму художнього твору, ніж зрозуміти психологію письменника. Твір (чи всі твори письменника в цілому) — тільки одна частина духовного життя їх автора. І, хоч у нашій добі люди повигадували неймовірно складні і мудрі машини, які діють точніше і швидше, ніж люди, всі машини світу не можуть замінити психології творчої людини, яка, поки живе, розвивається і збагачується.

Здавалось ніби буденне життя Франка не відрізнялось нічим особливим від життя тисячі інших громадян, які багато годин щоденно просиджували за столом, читали книжки, зустрічались з людьми. Звичайно, ми розуміємо, що письменник підіймався над іншими сучасниками своїм талантом — хистом перетворюю-

вати свої переживання та спостереження в образи, в ідеї — в рушійну силу, що наснажувала багатьох його сучасників. Проте коли ми беремо в руки твори цього письменника і аналізуємо мотиви вчинків зображених ним героїв, ми часто забуваємо, що всі ці герої живуть тільки завдяки тим переживанням та думкам, які вложив у них письменник.

Творчість І. Франка нагадує нам ще раз питання про кровні духовні зв'язки письменника з його творами. Коли ми думаємо про життя І. Франка і про його працю, ми ще раз усвідомлюємо, що і він, як і інші письменники, не міг оживити образи своїх творів і позичити слова та думки своїм героям з жодного іншого джерела, крім того життя, яке підсилюється його, письменника, власними переживаннями та думками.

Звичайно, він може нагромаджувати широку документацію для зображення тла романа чи п'єси, він може збагачувати свою лексику з академічного наукового словника, з народної мови і з творів інших письменників, він може користатись інформацією про побут епохи та професію своїх героїв від різних спеціалістів і з різних фахових книжок, а втім увесь той, дбайливо призбираний ним матеріал не визначатиме найважливіші якості твору: втілені в ньому образи, живі почуття, нові думки, всю ідейну цілеспрямованість творчого задуму, який залежить від творчої уяви письменника — від його хисту перетворювати все абстрактне у конкретне.

І тут же ми пригадуємо, що існує багато інтересних, привабливих книжок, які, захопивши нас, залишили приємні спогади, викликали навіть захоплення сміливою фантазією або майстерністю слова, а разом з тим згадка про ті книжки ніколи не поєднувалась у нас з думками про те, який життєвий зміст вложив у них автор.

Не один твір Франка пробуджує в нас жаль, чому він не повніший, чому з художнього боку він не більш досконалий, але не має в нього творів, які були б тільки «добре приготовленими» книжками, наче страва, яка втишає нам голод сьогодні і про яку вже завтра забуваємо. Може і не має між ними таких, які ми вибрали б як єдину близьку нам на все життя книжку, що може нам замінити всі інші. Зате коли ви прочитаете багато Франкових книжок і багато з того, що він писав про твори інших письменників, ви мимоволі поцікавитесь людиною, яка написала все це, і у вас прокинеться потреба зрозуміти, як ця людина зуміла написати такі різні твори і думати про стільки різних проблем, про які не думали інші його сучасники на тій самій галицькій землі.

Біографія Івана Франка небагата на зовнішні події, хоч деякі з них, такі, як його кількарізкові арешти в 80-х роках, криваві вибори в 1897 р., його конфлікти з націоналістами і мракобісами — мусили залишитись в його пам'яті на все життя.

З року на рік обов'язки письменника ущільнювали його час. Здавалось би на перший погляд, що людина, яка сама визначала свій розклад годин, могла вільно визначити свої обов'язки. Та організовані Франком все нові видавництва і його участь в тих, де він був постійним співробітником, наклали на нього все більше і більше обов'язків, і він не позбувався жодного з них для будь-якої особистої справи чи особистого прагнення. Ближчі та дальші сусіди Франка, його знайомі та друзі може могли дивуватись, чому він, з точністю службовця у ту саму годину щодня прямував у бібліотеку?

Вставав він рано; сон його був здоровий, як у дроворуба. Він забував іноді про час, засидівшись уночі над рукописом, але не забував про новий ясний день. Погідне чи захмурене небо не могло змінити його настрою здорової людини, невразливої на примхи львівської погоди.

В ті роки, коли він жив у тому будинку, де сьогодні знаходиться меморіальний музей його імені, він залюбки на кілька хвилин виходив у садок на вулицю. Сторожі сусідніх будинків у той час знали його добре і зустрічали його привітом. Письменник охоче перекидався з ними кількома словами про останні новини. Такою новиною міг бути дощ минулої ночі; або нещасливий випадок у місті, де кого ограбили або хто повісився, а втім усі ці події пов'язувались у нього з іншими, багато важливішими.

Та бувало, що день починався інакше. Помившись, Франко негайно підходив до свого столу. Там лежали різні рукописи. Першу увагу треба було присвятити тим, на які чекали редакції. Не раз початий задум літературного твору треба було відкласти — він міг почекати. Попрацювавши годину чи більше, Франко пригадував, що треба б поїсти. Не завжди можна було задовольнити цю потребу в родинному колі: дружина Франка — людина надзвичайно вразлива, в 1900-х роках важко хвора — не надавала жодної уваги таким дрібницям, як їжа для дорослих членів родини, про це вони могли подбати самі!

Мабуть ще з студентських часів Франко став невразливий на голод, не раз недоїдаючи. Траплялось, що він виходив із дому тільки після шклянки чаю, розраховуючи на те, що по дорозі «перекусить». Доводилось спостерігати, як на базарчику, вниз по вулиці Софії, він купував дві-три маленькі булочки, які зручно було покласти в кишеню. Портфеля Франко не носив і не брав з дому з собою недокінчених сторінок з наміром докінчити їх у редакції чи в кав'ярні: там чекала його інша робота. З рукописами, початими в місті, він не змішував ті, що були початі вдома.

Не було нічого особливого в тому, що Франко не дозволяв «стирати порох» із свого столу дома. Ця заборона давно прийнята як закон письменниками і вченими. Порядок на столі Франка був умовний; письменник не вживав папок на різні

рукописи, а розміщував їх по вподобі, відсуваючи на бік по мірі того, як на день чи два треба було почати нову негайну роботу. Тільки тоді, коли він працював над перекладами і обставляв стіл текстами і словниками, щоденні рукописи зникали з поверхні столу, щоб не переплутались.

Увага Франка не розсіювалась на різні предмети. Він ясно знав, над чим буде працювати сьогодні і що йому потрібно для роз'яснення деяких питань. У зв'язку з цим він прямував в одну з львівських бібліотек, і досі можна показати місце, де він працював.

Коли на нього не чекали коректури у друкарні і не було негайної потреби переглянути у бібліотеці книжки, письменник засиджувався до полудня вдома. Проте він не любив залишатись увесь день у хаті, не побувавши у місті. Прохід з дому до міста, про який ми вже згадували, був для нього не тільки відпочинком, але й невеличкою науковою експедицією. Він ішов пішки, з легко похиленою головою, ніби потонулий у думках, байдужий до прохожих. Але його спокійний погляд охоплював усю широчінь вулиці і вибігав іноді понад дахи будинків.

До обличчя і рухів людей, які минали його, він не придивлявся професійним поглядом письменника, який шукає вражень. Помилка багатьох письменників, — сказав він раз, — які хотять «ловити життя на гарячій вчинку» в тому, що вони насилують себе свідомо «творити» навіть тоді, коли в них немає ще думки, що вони хотіли б написати.

Франка просто цікавив побут жителів Львова, радощі і турботи поодиноких людей, громадян даної доби, яку він вивчав у зв'язку з загальними соціально-політичними питаннями. Промайнулi постаті входили в загальну картину, створену ним у своїй уяві, і він доповнював її новими деталями про добу, в якій він жив і про людей, що були її виразниками. І коли він починав відтворювати цю картину в художніх творах — його пам'ять добувала зі свого сховища риси живих людей, які, здавалось, давно примеркли.

Ніхто з друзів Франка не пригадує, щоб він несподівано зупинився на вулиці і почав записувати якісь спостереження або думки. В кишені були в нього окремі клаптики паперу і записна книжечка для нотаток у бібліотеці. Він не зберігав їх довго, тому що записував лише заголовки книжок, цитати, випадкові довідки, використовувані в статтях. Були в нього і окремі зошити на фольклор, необхідні інформації для наукових дослідів, які теж не залежувались довго, а перетворювались у друковані роботи.

На вулиці мало осіб вітало Франка. Більшість населення, неукраїнці у Львові, не знали його. Навіть його прізвище не сказало б їм нічого. А земляки, хоч і знали його з прізвища, не знали тієї велетенської праці, значення якої в той час ще мало хто розумів.

«Наукові записки Товариства ім. Шевченка» звертались до такого вузького кола читачів-спеціалістів, що Франкові роботи, вміщені там, не ставали навіть предметом обміну думок між тими, які вважали себе опікунами розвитку вітчизняної науки. Мало кому було відомо, що кожний том «Українсько-руської Видавничої Спілки», як довго нею керував Франко, появлявся при його активнім співробітництві, дарма що на жодному з них не було і натяку про його роль редактора.

Його щоденна мандрівка з дому на вулицю Чарнецького (сьогодні Радянська) була зв'язана з численними обов'язками, які він добровільно взяв на себе, ніколи не питаючи, чи одержуватиме за це якусь платню.

Проте навіть такою механічною роботою, як коректурою, Франко збагачував свої знання: він ще раз обмірковував висловлені кимсь думки, придивлявся до художньої форми творів і не раз нарікав, що немає змоги написати наново того, що народилося покvapно і оброблене так поверхово.

Друзі Франка добре знали, що найпевніше можна його застати за коректурою в темній кімнатці на подвір'ї коло друкарні. Обстановка цієї кімнатки аж ніяк не сприяла розмові. Але нелегко було витягти Франка на свіже повітря, бо він ніколи не відкладав навіть на декілька годин того, що треба було зробити негайно.

Для коректур він мав ще інше місце — на 2-му поверсі над друкарнею в кабінеті «Наукового Товариства ім. Шевченка», але він не завжди користувався ним, щоб, підіймаючись по сходах, не гаяти зайвого часу, коли робота була невеличка. До того ж, внизу можна було частіше радитися зі складачами. Тьмяним світлом з подвір'я Франко значно послабив свій зір, по природі сильний, якого не треба було виправляти окулярами.

Над оригінальними творами Франко працював без помітного зусилля. Він не засиджувався над якоюсь сторінкою довго в задумі, як ті, що вагаються, з чого почати. Коли він брав у руку перо, задум у нього був більш-менш скристалізований і уява підкорена ясній ідеї.

Процес народження задумів не міг бути однаковий. Не так само виникає ідея наукового твору, як задум ліричної поеми. Коли для написання поезії досить іноді химерного настрою, який виливається у непередбачену форму, для роману необхідно з'ясувати заздалегідь провідну думку, бачити цілу галерею майбутніх героїв, накреслити основні лінії композиції, в яку входить і сюжет, і загальне тло, і поодинокі вузлові пункти інтриги.

Проте навіть як лірик Франко рідко коли піддавався тому нез'ясованому настрою, що, блукаючи навмання, доганяє провідну думку. Ідея визначувала в нього і основні образи, які народжувались з метою висловити її якнайясніше, чи пере-

класти її на елементи лірики. І все те, що висловлював Франко-поет, однаково добре міг передати і Франко-прозаїк.

Над більшими поемами, зрозуміло, йому доводилось працювати довше, але з композиційної точки зору вони не вимагали особливого напруження. Те, що знаємо про творчий метод Гете і Міцкевича, дозволяє догадуватись, що Франко був досить близький їх хистові опанувати засоби вислову так, щоб не змагатись з художньою формою. На переклад поеми «Герман і Доротея» він витратив не більше часу, ніж сам Гете, який написав її дуже швидко.

Франкові не треба було покладатись на припливи настрою. Тем було у нього завжди більше, ніж часу та можливості їх використати. Нерідко, працюючи над науковими проблемами, він відчував потребу обробити їх у художній формі тому, що строгий виклад не дозволяв дати волю уяві. Чи симпатизував він у своїй душі якомусь жанрові більше, ніж іншим? На це питання він і сам не відповів би відразу. Найбільше приваблювали його вірш і новела. Деякі задуми вимагали складнішої форми, і Франко не вагався поборювати значні труднощі при композиції романів і п'єс, які й за своєю тематикою вимагали нових художніх засобів. Дослідники його творчості можуть ствердити, що ці труднощі ніколи не були зв'язані в нього з творчими муками. Рукописи Франка вказують, що він не часто перекреслював написане; вислови і речення появлялись у нього легко, ніби він передавав свої враження живим словом.

Франко дуже любив природу. Живучи в місті, він мав нагоду насолоджуватися нею тільки принагідно. Ніхто не бачив, щоб Франко прогулювався або сидів десь на лавці у одному з численних львівських парків. Не раз він давав свою згоду поїхати в товаристві в ліс за грибами або на річку з вудкою, але його друзям тяжко було знайти таку хвилину, коли він міг би для цих розваг відважитись покинути свої папери та книжки на цілий день. Проте, відмовляючись від спокуси, він не вів з собою внутрішньої боротьби: близька Франкові праця заміняла йому не тільки розвагу, але, мабуть, і відпочинок. В нього не було днів, коли він відчував повну порожнечу у своїй голові і коли треба б викрешувати іскру натхнення. Навіть тоді, коли на нього находила фізична перевтома, він не змішував її з духовним виснаженням, добре знаючи, що досить змінити напрям своєї праці, щоб відчути полегшення.

Ми вже згадували, що характерною рисою письменницької праці Франка було вміння переходити від одного завдання до другого, відповідно до того, як виникала потреба. На запитання, чи десятки його тем і задумів не входять у конфлікт між собою і не вносять метушню в його творчу уяву, він відповідав, що теми і сюжети залежать від автора, а не він від них, і, що автор сам визначає їм відповідний час, коли вони можуть ставати настирливими.

Проте він не був прихильником теорії, що талановитий письменник може на кожний поклик сісти за свій твір і продовжувати його. Не заперечуючи, що такий хист можуть виробити в собі публіцисти, він не радив письменникам насилувати свої нерви і свою уяву. Його досвід підказував йому: «пиши, коли маєш щире бажання сказати те, що хочеш і коли знаєш, як...» Він знав із досвіду, що деякі задуми, мов рослини, вимагають часу, щоб дати пагінці, і що намагатись прискорити штучно їх ріст недоцільно.

Франко працював спокійно; коли його інтелект та уява були збуджені до хвилини початку праці, вони діяли мов приплив і відплив морських хвиль, по мірі того, як думки та образи втілювались у живе слово.

Коли одного разу спитали Франка, чи знає він творчі муки, які стають для деяких письменників нероздільним явищем творчого процесу, він не міг зразу відповісти. Почав, мабуть, пригадувати різні моменти з свого творчого життя.

Якщо розуміти під поняттям «муки слова» такий духовний стан, коли письменник відкидає один за одним усі доступні йому мовні засоби, почувуючи, що не відповідають тому, що він хотів би висловити, і раз у раз шукає нові, а при цьому не може знайти спокою ні в день, ні в ночі, то такий стан Франкові не був відомий. Але не раз, визнавав він, йому доводилось довгий час кружляти думками довкола першого задуму твору і тоді думки хвилювали його, не даючи заспокоїтись.

Деякі письменники взагалі вважають свою професію тяжкою тому, що творчі задуми і їх здійснення доводить їх до безсонниці, прирікають на довготривалий труд, якого вони хотіли б якомога позбутись. Творчі муки треба б скоріше розуміти як такий духовний стан, при якому треба напруженого зусилля, щоб закінчити твір і повернутись до нормального внутрішнього спокою. З такими муками Франко мабуть був знайомий.

Розробляючи свій задум, Франко відчував приємність, наче при подоланні труднощів при різних видах спорту, коли боротьба з перепонами зміцнює в людині віру в її сили та спроможності і розбуджує приплив енергії.

«— Не має нічого особливого в тому, — пояснював Франко, — що одні письменники працюють з приємністю, інші з ніяковим почуттям — обов'язку, а ще інші — іноді і проклинають свій невдячний труд. Такі самі різниці знайдете і серед урядовців або людей будь-якої професії. Найбільше щасливих авторів ви знайдете серед графоманів, які з насолодою списують цілі скирти паперу, прирівнюючи себе до великих творців, переконані, що їх архітвори зможуть оцінити лише майбутні покоління. Техніка письменницької праці дуже індивідуальна і сама по собі мало що говорить про цінність результатів. У творчій лабораторії панують складніші закони, ніж на фабриках, де

продукція залежить найчастіше від механічної зручності, працездатності, пильності...»

Франко не думав ставити себе за приклад іншим. Він уважав, що кожний письменник повинен сам розібратись у своїх спроможностях, врахувавши особливості своєї вдачі, фізичних і духовних якостей, і згідно з ними знайти свій власний метод. Проте тяжко було з'ясувати творчий метод Франка хоча б тому, що мало хто інший виявляв свій талант у таких різних напрямках, як він, і так часто переходив від одного жанру до другого.

Ніколи не згадував Франко про свою працездатність і дисципліну, яка була для нього самозрозумілою. Не скаржився ніколи, що праця відриває його від родинних обов'язків. Іноді він одним тільки словом натякав, що не має часу присвятити більше уваги своїм дітям. Він стежив за їх поведінкою мовчки і не любив повчати. Думаючи про них, він писав дитячі книжки, даючи доказ тонкого розуміння психології тих, з якими не мав навіть змоги часто розмовляти.

Багато більше часу присвячував він усім, хто звертався до нього в літературних і наукових справах. Він не відмовляв в пораді нікому.

Якби не дві світові війни, що знищили більшість приватних архівів, то літературна спадщина збагатилась би на тисячі листів, написаних Франком до різних молодих і старших письменників. У більшості випадків не тільки листи, але і рукописи, що зберігались у різних громадян, зникли разом з їх власниками і пропали у хатах, де не було людей, що зуміли б їх оцінити.

У своїх листах Франко ніколи не обмежувався формальною відповіддю, а мотивував свої оцінки, роз'яснював свої погляди, висловлював загальні думки у зв'язку з піднятим питанням. Не інакше було і в його розмовах.

Між більшістю його сучасників і ним була та сутня різниця, що для Франка не існувало маловажливих питань, якщо вони були зв'язані зі справами культури. Великим лихом галицької відсталості він уважав, що люди, засмоктані провінціальною атмосферою, не відчували потреби реагувати на всі ті явища, які саме й були наслідком жахливих економічних і культурних обставин.

Кожного разу, коли він ставив питання про необхідність боротьби всіх свідомих громадян проти цих нестерпних обставин, він не забував пригадувати, що одна Галичина не може спасти себе. Культурні прояви галицького життя він розглядав із перспективи їх зв'язків з культурним життям Наддніпрянщини, а всю історію України він не відокремлював ніколи від її географії, від тих широких просторів, серед яких віками жили два братні народи — український і російський.

Українські буржуазні націоналісти витратили чимало енер-

гії на те, щоб замазати основну лінію громадської та літературної діяльності І. Франка. Вони намагались використати і його хворобу під час першої світової війни, коли в рядах двох ворожих армій — австрійської і російської — перебували українці, які за наказом своїх урядів мали обов'язок убивати один одного. У ці трагічні хвилини хворий Франко не мав змоги затаврувати тих, хто нацьковував земляків до братовбивчої війни. Та ніколи раніше з такою живою силою не звучали добре відомі слова Франка про передову російську культуру.

Навіть і смертельна хвороба довгі роки не в силах була зламати Франка. Але саме те, що він так мало думав про себе, і не лікувався, присвячуючи виключну увагу своїй праці, було одною з головних причин, чому навіть його сильний організм не міг встояти проти хвороби. До останньої хвилини життя він не змінив своєї улюбленої звички — писати і читати, засвоєної ним ще змалку. Це була мабуть єдина його невикорінена звичка, що заміняла йому всі розваги. І тоді, як кожна інша людина на місці Франка перейшла б на режим хворого, він щодень, так само, як і раніше, прямував у бібліотеку, забуваючи про свої фізичні страждання. Найнеобхідніше знаряддя праці для письменника — рука, яка так само мало коли відпочивала, не могла вже втримати пера, і він мусив диктувати свої нові твори. У знесиленому тілі горів той самий, що раніше, полум'яний дух, який запалював на нові почини все нових і нових письменників і громадян!

Осколки дорогоцінних розмов Франка, які залишились деяким його сучасникам на спогад, виблискують наче проміння незабутніх думок і починів. Коли дещо і приблизно в нашій уяві і втратило те найцінніше, чого ніхто не в силі цілком відтворити після втрати живої людини, — в цьому вина наша і невблаганного часу.

Проте і час не зумів затерти жодного сліду, залишеного Франком на своєму шляху. І може ми сьогодні бачимо його ясніше, ніж колись, тому що наша доба кинула на його шлях світло, без якого не видно було б тих усіх стежок — все в гору і в гору! — які він прокладав і які сьогодні зливаються з магістралями радянського життя.

15⁰⁰

15

Ціна 1 крб.

160